

The Reflection of the Qur'an and Hadith in the Second Volume of *Maqamat al-Abrar* by Mohammad Hossein Ayati Birjandi

Ahmad Lamai Giv¹

Received: 6/10/2024

Accepted: 24/12/2024

Introduction

Sheikh Mohammad Hossein Ayati, a distinguished poet from Birjand, has left behind a remarkable literary legacy. Among his significant works is *Maqamat al-Abrar*, a masterful Mansavi comprising five volumes. The second volume, titled *The School of Wisdom*, recounts the ancient tale of Yousasaf and Buluhar. This collection is enriched with profound wisdom drawn from Qur'anic verses and noble hadiths. The work includes 2850 verses, which are analyzed in this study from the two perspectives of linguistic expression and thematic meaning. Their frequency percentages are subsequently illustrated in a chart. Despite the literary and intellectual value of Ayati's works, they have not received enough scholarly attention. Honoring the contributions of eminent figures from South Khorasan Province, such as Ayati, is vital both locally and globally. This research seeks to address two critical questions:

1. To what extent do the Qur'an and Hadith shape the linguistic and thematic structure of *The School of Wisdom*?
2. What themes emerge from the wisdom conveyed in the Qur'anic and Hadith-based verses within this work?

The scant literature indicates that Ayati's works remain largely underappreciated. Limited reprints and a lack of broader recognition have hindered widespread familiarity with his contributions. Consequently, researchers have shown little interest in delving into the intellectual dimensions of his oeuvre. As a result, scholarly articles on this subject are scarce, and only brief references to his life and work appear in a handful of local or national journals.

---

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran. ahmad.lamei2@birjand.ac.ir

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Methods

This study employs a descriptive-analytical approach, utilizing library resources and existing documents as its primary tools. The primary aim is to analyze the influence and prevalence of Qur'anic and Hadith references within the second volume of *Maqamat al-Abrar*, commonly referred to as *Madrasat al-Hikmah*. The research involves a detailed examination of the poet's interpretation of Qur'anic and Hadith elements, focusing on both linguistic and thematic dimensions across all verses in the collection. Through this analysis, specific examples of the poet's contributions will be highlighted, and the frequency of these references will be illustrated in a chart to provide a comprehensive overview of their significance within the text.

Findings

The findings of this study revealed that the integration of Qur'anic and Hadith verses and their philosophical themes into poetry covers the following topics:

- The depiction of ignorance and ingratitude of worldly seekers – 7%
- The world as a field for boasting and entertainment – 10%
- The purity of authenticity and the elevation of humanity – 4%
- The wonder of the stages of human creation – 3%
- The true religion and the supremacy of Sharia and reason – 8%
- The Qur'an as a book of wisdom and guidance – 4%
- The virtues of ethics and salvation in the afterlife – 14%
- Other related topics – 50%

In the narrative verses derived from Qur'anic and Hadith content, the key themes are:

- The descent of humanity from paradise to earth – 4%
- The attributes of God – 10%
- The conflict between anger and justice – 5%
- Avoiding imitation without understanding – 4%
- The beauties of ethics – 40%
- The reprehensible aspects of ethics – 20%
- Other topics – 21%

The study highlights the poet's exceptional skill in weaving Qur'anic and Hadith themes into Persian poetry, demonstrating a level of creativity far beyond the mere inclusion of Qur'anic words or phrases. This mastery lies in his ability to present Qur'anic and Hadith concepts within the structure of Persian language poetry, which offers greater flexibility in crafting rhymes and poetic lines. Furthermore, the poet dedicates much of this work—80% of the themes—to interpretations and explanations of Qur'anic wisdom and advice, aptly naming it *Madrasat al-Hikmah* (*School of Wisdom*).

Discussion and Conclusion

The findings reveal that this esteemed scholar, with profound knowledge and mastery of the Qur'an and Hadith, as well as deep insight into the themes of the Book of Revelation, has skillfully integrated key Qur'anic words, partial verses, and Hadith into his poetry, adapting them appropriately to the context of each verse. The verbal incorporation of Qur'anic and Hadith elements accounts for nearly 50% of the total verses. In the second aspect, which emphasizes meaning and content, the poet demonstrates an even greater prevalence of Qur'anic and Hadith themes, with 79% of the verses addressing various moral and educational topics infused with these influences. This underscores the poet's exceptional ability to weave the profound meanings and teachings of the Qur'an into his poetry, surpassing mere linguistic references.

The results affirm that the poet's literary sensibility, coupled with his deep understanding of Qur'anic and Hadith concepts, has culminated in the creation of a remarkable and impactful collection. Known as the *School of Wisdom*, this work stands out for its scientific, literary, and educational-cultural significance, aptly justifying its title. Although this study provides a brief overview of the subject, it serves as a foundation for further research into the works of this enduring figure in the realms of religion and knowledge. Such efforts could illuminate the intellectual and cultural contributions of this significant scholar from the province, fostering greater recognition and appreciation for his legacy.

Keywords: Ayati Birjandi, Maqamat al-Abrar, the Qur'an, Hadith, wisdom.

References

- The Holy Qur'an. (1988). Translated by Mahdi Elahi Qomshe'i. Tehran: Qur'an Publishing Foundation. [In Persian]
- Ali ibn Abi Talib. (2000). *Nahj al-Balagha* [The peak of eloquence] (Translated by Mohammad Dashti). Tehran: Allame Publications. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z. (2011). *Tarikh-e bargozidegan va mashahir-e Birjand* [The history of the selected and notable figures of Birjand]. Tehran: Fekr-e Bekr. [In Persian]
- Ayati, M. H. (1958). *Maqamat al-Abrar* [Stations of the righteous]. Tehran: Iran State Printing Press. [In Persian]
- Ayati, M. H. (1992). *Baharestan* [The abode of spring]. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press. [In Persian]
- Ayati, M. H. (2000). *Durr-e Ghaltan* [The rolling pearl]. No location specified. [In Persian]
- Farid, M. (1987). *Al-Hadith* [The Hadith] (Vol. 2). Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [In Persian]
- Feyz Kashani, M. M. (1991). *Akhlaq-e Hasanah* [Good morals] (Translated by Mohammad Bagher Saedi). Tehran: Payam-e Azadi. [In Persian]
- Ibn Shuba al-Harrani, al-H. (2014). *Tuhaf al-'Uqul 'an Aal al-Rasul (PBUH)* [The Masterpieces of the Minds from the Family of the Prophet] (Translated by Ali Akbar Mirzaei). Qom: Asar Daneshvaran. [In Persian]
- Khosravi, H., Rashid Mohseni, M., Hanafi, M. E., & Hosseini, S. M. (2014). Tasir Qur'an va hadith dar diwan Durr Ghaltan [The influence of the Qur'an and hadith on the poetry collection Durr-e Ghaltan]. *South Khorasan Cultural Studies Journal*, 7(3), 7-34. [In Persian]
- Kulayni, Y. I. (1985). *Usul al-Kafi* [Kitab al-Kafi] (Translated and Edited by Seyyed Hashem Rasouli Mahallati & Seyyed Javad Mostafavi). Tehran: Ilmiyyah Islamiyyah Publications. [In Persian]
- Majlesi, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar* [The seas of lights]. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Mirzaei, A. (2011). *Tarjomeh va sharh-e Nahj al-Fasaha* [Translation and commentary of Nahj al-Fasaha]. Qom: Salehan Publications. [In Persian]
- Payandeh, A. (1995). *Nahj al-Fasaha* [The way of eloquence]. Tehran: Javidan. [In Persian]
- Thaalebi, A. M. (1892). *Al-Lata'if wa al-Zara'if* [Subtleties and witty remarks]. Cairo: Cairo University. [In Arabic]
- Thaalebi, A. M. (2003). *Al-Tamthil wa al-Muhadhara* [Representation and discourse] (Edited by Abd al-Fattah al-Helu). Cairo: Dar al-Arabiyyah lil-Kitab. [In Arabic]
- Zahadat, A. (2007). *Simay-e payambar-e akram dar Nahj al-Balagha* [The image of the Holy Prophet in Nahj al-Balagha]. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Zanguei, H. (2009). *Shaeran-e Ghahestan* [The poets of Ghahestan]. Tehran: Roozegar Publications. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

بازتاب قرآن و حدیث در دفتر دوم «مقامات الأبرار» محمدحسین آیتی بیرجندی

احمد لامعی گیو^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۵

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۸، شماره‌ی ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_211946.html

چکیده

مقامات الأبرار یکی از آثار ارزشمند و منشآت زیبای فقیه برجسته، محمدحسین آیتی گزاری است، که آن را، در قالب مثنوی مشتمل بر پنج دفتر، به رشته‌ی نظم کشیده و هر دفتر را به موضوعی ویژه اختصاص داده است. آنچه در این پژوهش مورد تأمل و بررسی قرار گرفته، دفتر دوم این منظومه، با عنوان «مدرسه الحکمه» می‌باشد که شاعر با بهره‌گیری از آیات قرآن و احادیث شریفه‌ی معصومین، حکمت‌هایی درس‌آموز و پنددهنده به مخاطبان ارائه می‌دهد. مقاله‌ی حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، سعی نموده به سؤال محوری پژوهش، ناظر به کنکاش لفظی و محتوایی موضوعات مواج در دفتر دوم مقامات الأبرار، پاسخ دهد. نتایج پژوهش مبین این نکته است که شاعر، به لحاظ ساختار، داستان «یوزاسف و بلوهر» را که علامه مجلسی از آن تعبیر به گنجینه‌ی حکمت نموده، در تعداد ۲۸۵۰ بیت با عناوینی متناسب تنظیم کرده و در هر قسمت به اقتضای موقعیت، تلمیحی لفظی یا محتوایی به آیات قرآن یا حدیث داشته است که بسامد لفظی آن بیش از نیمی از مجموع ابیات را دربر می‌گیرد. محتوای ابیات نیز - با بیشترین بسامد - دربردارنده‌ی مضامین قرآنی و حدیثی است؛ به گونه‌ای که قسمت اعظم ابیات در حیطه‌ی

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

موضوعات مختلف اخلاقی و تربیتی آمیخته به معانی و محتوای قرآن بیان شده است که برآیند آن در تصویر حکمت‌هایی اخلاقی و تربیتی تجلی یافته و در واقع می‌توان آن را منظومه‌ای بی‌نظیر در باب تربیت و اخلاق برشمرد.

واژه‌های کلیدی: آیتی بیرجندی، مقامات الأبرار، قرآن، حدیث، حکمت.

مقدمه

ضیاءالدین محمدحسین بن محمد باقر آیتی خراسانی قاینی از مجتهدان وارسته و مورخان مشهور قرن چهاردهم هجری است که در نیمه‌ی ماه ذی‌القعدة به سال ۱۳۱۰ق در معموره‌ی مهمویی از توابع بیرجند چشم به جهان گشود (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۷۴). تا سن ۲۰ سالگی در محضر پدر و در مدرسه‌ی معصومیه بیرجند، مقدمات علوم اسلامی را آموخت و سپس به قصد کسب علم و معرفت به مشهد عزیمت نمود و در سال ۱۳۳۱ش به کعبه مشرف گردید و از آنجا برای زیارت مشاهد ائمه (ع) به عراق رهسپار شد (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۰: ۸۵).

وی پس از مراجعت به ایران، به منظور تحصیل، دو سال به اصفهان رفت و سپس برای تکمیل مراتب فقه و اصول به نجف اشرف مشرف و مدت پنج سال از محضر اساتید و فقهای آن سامان بهره برد و به درجه‌ی والای اجتهاد نایل گشت (آیتی، ۱۳۷۹: ۳۲۸). مرحوم آیتی به سال ۱۳۴۲ش به زادگاهش بیرجند مراجعت نمود و تا پایان عمر به کار تدریس و تألیف و ارشاد مردم و اقامه‌ی نماز جماعت مشغول شد. وی از علمای آگاه، مبارز، مردم‌دوست و شاعری توانا بود که توانست با احاطه‌ی علمی و فضایل حمیده و قریحه‌ی ذاتی، اشعاری شیرین و ارزنده تقدیم جامعه‌ی ادبی نماید. سخنش مشحون به مضامین قرآنی و احادیث شریفه‌ی نبوی و علوی بود که از باورهای عمیق و ژرفای اندیشه‌ی او سرچشمه می‌گرفت (زنگویی، ۱۳۸۸: ۵۳). تألیفات و آثار ارزشمندی از او به یادگار مانده که می‌توان به شرح کفایة الأصول علامه خراسانی، دُرّ الفرید فیما رَویَ عن السبط الشهید، مقامات معنوی، مقامات الأبرار، دیوان شعر دُرّ غلطان و کتاب بهارستان - در تاریخ و تراجم رجال قاینات - اشاره کرد (آیتی، ۱۳۷۹: ۳۲۵-۳۲۹؛ خسروی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹). آیتی پس از عمری تلاش و مجاهدت و خدمت به مردم و فرهنگ این دیار به سال ۱۳۹۱ق/۱۳۴۹ش دار فانی را وداع گفت.

مقامات الأبرار از تألیفات ارزشمند اوست که در قالب مثنوی و مترتب بر پنج دفتر می‌باشد که به گفته‌ی خود ایشان جامع منشآت وی است. دفتر اول، اشراق الآفاق و دفتر دوم، مدرسه الحکمه نام دارد که مشتمل بر داستان منظوم یوزارسف و بلوهر است؛ حکمت‌هایی ارزنده از قرآن و احادیث داراست؛ گنجی از گنج‌های پند و اندرز است. در توضیح داستان در مقدمه‌ی این دفتر آمده که یوزارسف نام یکی از پادشاه‌زادگان هندوستان بوده که یازده قرن پیش از میلاد مسیح داعیه‌ی نبوت نموده و در مردمان آن سرزمین تعلیماتی فلسفی و دینی درباره‌ی تهذیب نفس و خلع علایق جسمانی و ترغیب به مقامات عالم روحانی نشر داده است. گویند حکمت اشراق و کانون عرفان و تصوف در قرون سالفه هند بوده و از آنجا به سایر ممالک چون ایران و مصر و یونان سرایت کرده و مؤسس آن فلسفه و تعلیمات یوزارسف بوده است که پیروان او را یوزارسفی می‌گفته‌اند. از آثار این معلّم روحانی کتاب یوزارسف و بلوهر است که در عهد ملوک ساسانی به ایران آمده و به زبان پهلوی ترجمه شده است (آیتی، ۱۳۳۷: ۴۱-۴۳). ابن بابویه، فقیه سترگ شیعه (۳۲۹ق/۹۴۰م)، آن را در کتاب *إكمال الدین* وارد ساخته و علامه محمدباقر مجلسی، صاحب *بحار الأنوار*، (۱۱۰ق/۱۶۹۹) آن را در کتاب *عین الحیاه* به فارسی ترجمه کرده و در این مثنوی شریف (مقامات الأبرار) به رشته‌ی نظم درآمده و صورت شعری به خود گرفته است. قصه «یوزارسف و بلوهر» مبتنی بر حکم شریفه‌ی انبیا و مواعظ حکما می‌باشد و گنجی از گنج‌های حکمت ربّانی است. دفتر سوم در معرفت مبدأ و معاد و اثبات نبوت انبیا است. دفتر چهارم روضه الشهداء نام دارد و در مقتل امام حسین بن علی (ع) است. دفتر پنجم سوانح الایام بوده که شرحی بر ورود اهل بیت به کوفه تا مراجعت به مدینه می‌باشد و تمام این دفاتر به نوعی مزین به حکمت‌ها و اندرهای زندگی است. چنانکه خود شاعر گوید:

گوش کن گنجینه‌ای از حکمت است   مر سعیدان را دری از دولت است
بوسستانی از ریاحین در مثل   پر ز حکمت‌های شیرین چون عسل
(آیتی، ۱۳۳۷: ۵۰)

همانطور که گفته شد، این پژوهش به بازتاب آیات قرآن و احادیث در دفتر دوم مقامات الأبرار پرداخته است. این دفتر مشتمل بر ۲۸۵۰ بیت است که پژوهشگر ضمن بررسی و مطالعه‌ی دقیق ابیات موضوع را حسب سؤالات پژوهش در دو قسمت لفظ (کاربرد لفظی آیه و حدیث در شعر)

و معنا (دریافت محتوایی قرآن و حدیث در شعر) مورد مذاقه قرار داده است و سپس درصد بسامد هر یک را در شکل نمودار ترسیم نموده است. بی‌شک پرداختن به این مقوله از موضوعاتی است که کمتر مورد مطالعه قرار گرفته و از چند جهت حائز اهمیت است. نخست تکریم مقام علمی و اقامه‌ی پاسداشت مجاهدت‌ها و خدمات چهره‌های فرهنگی مفاخر استان خراسان جنوبی و دیگر اینکه آثار دانشی و تألیفات ارزنده این فرهیختگان به عنوان میراثی ماندگار، در جامعه و جهان، احیا می‌گردد. از این‌رو، بر ماست که با ورود به حوزه‌ی آثار و تجارب این بزرگان، این الگوی وارسته‌ی دینی و علمی را به صاحبان اندیشه و اصحاب دانش معرفی نماییم.

هدف پژوهش حاضر پاسخ به سؤال ذیل است:

- حکمت‌های مورد نظر در لفظ و محتوای آیات قرآن و حدیث در مقامات/الابرار، ناظر بر چه موضوعاتی است؟

پژوهش حاضر با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و مدارک و مستندات موجود به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و هدف اصلی این تحقیق، بررسی بازتاب و بسامدهای قرآن و حدیث در دفتر دوم مقامات/الابرار که مشهور به «مدرسه الحکمه» است، می‌باشد. در این راستا سعی شده با مطالعه دقیق ابیات این دفتر، دریافت شاعر را از قرآن و حدیث در دو منظر لفظ و محتوا، مورد واریسی قرار گیرد و سپس ضمن ذکر نمونه‌هایی از آورده‌های ناظم، درصد بسامد حضور آن در قالب نمودار ارائه گردد.

پیشینه‌ی پژوهش

براساس بررسی‌های انجام شده، آثار و تألیفات شیخ محمدحسین آیتی بیرجندی به دلیل اینکه کمتر تجدید چاپ شده و چندان در سطح فراگیر شناخته شده، نیست، پژوهندگان از این آثار شناخت کافی ندارند و اقبال گسترده‌ای برای بررسی ابعاد فکری و زوایای اندیشه ایشان صورت نگرفته است؛ به همین جهت مقالات علمی - پژوهشی کمتری در این حوزه نگاشته شده است و تنها در لابلای برخی مجلات محلی و یا ملی، اشاراتی کوتاه در باب معرفی شرح احوال و آثار نامبرده، دیده می‌شود. در زمینه‌ی پژوهش حاضر تنها می‌توان به یک مقاله با عنوان «تأثیر قرآن و حدیث در دیوان دُرّ غلطان» (۱۳۹۲)، نوشته‌ی هادی خسروی و همکاران اشاره کرد که

نویسندگان در این مقاله از حضور آیاتی از قرآن و حدیث در حیطه‌های لفظی و برخی آرایه‌های بدیعی سخن گفته‌اند. به همین جهت موضوع این مقاله، ورود تازه‌ای به یکی از آثار گران سنگ این فقیه خراسانی، با عنوان *مقامات الأبرار* می‌باشد و در این قسمت به عنوان پیشینه‌ی پژوهش تنها می‌توان به آثار و تألیفات خود ایشان استناد جست. امید است این اقدام، فتح بابی برای حضور بیشتر علاقه‌مندان و خراسان‌پژوهان در رویکرد به فرهنگ و ادبیات آئینی این دیار باشد تا زمینه‌های احیا و شناخت مفاخر این استان در سطح کشور و جهان فراهم گردد.

بحث و بررسی

کاربرد لفظ آیات قرآن و حدیث و مضامین حکمی آن در شعر

در مثنوی مدرسه الحکمه آنچه در باب سخنان پندآموز و یا به بیانی دیگر کرامت‌های اخلاقی و سجایای نیک انسانی، آمده و مخاطبان را به کرسی وعظ و نصیحت فرا می‌خواند، به نوعی الهام از آیات وحی و احادیث شریف نبوی و علوی است. در این راستا بسیاری از ابیات به صور مختلف واژگانی و یا بخشی از آیه شکل یافته، که در این قسمت نمونه‌هایی از این ابتکار ادبی شاعر که در واقع تفسیر موضوعی آیه و یا حدیث به شمار می‌رود، می‌پردازیم.

تصویر جهالت و ناسپاسی دنیاطلبان

آیتی در فرازی از آغاز داستان بر حسب موضوع، سخن از کافران که به دنیای فانی دل خوش کرده و سرخوش شهوت و مست غرور قدرت‌اند به میان می‌آورد و به بخشی از این آیه‌ی شریفه در کلامش اشاره می‌کند: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾ (آل عمران: ۱۷۸). وی این مهم را این چنین به نظم می‌آورد:

چون جهان را مردم نادان گرفت	باید اندر کوه ایمان جا گرفت
سرخوش این گیتی و مست غرور	مست شهوت را کجا ماند شعور
چونکه این دنیا ندارد قیمتی	حق دهد مر کافران را مهلتی
مهلت یزدان نه از لطف است و بر	صد هزاران قهر دارد مستتر

أَنَّمَا نُمَلِّى لَهُمُ رَا در کتاب
از پیش برخوان لِيَزْدَادُوا عَذَاب
تا که او طغیان نماید در نعیم
پس چشاند از حمیش در جحیم
(آیتی، ۱۳۳۷: ۵۱)

او در واقع در تفسیر این آیه این نکته را یادآور می‌شود که ناشکری به نعمت حق و دل بستن به ثروت و شهرت این جهان، نشانه‌ی خیر و سعادت نیست، بلکه این مهلتی است کوتاه که در پی آن عاقبتی ناگوار و فرجامی خوارکننده است.

دنیا میدان تفاخر و سرگرمی

دنیا و مظاهر فریبنده‌ی آن از جمله موضوعاتی است که بیشترین بسامد و حضور را در ابیات این دفتر به خود اختصاص داده و در جای جای این قصه، شاعر مخاطبان را به بی‌اعتباری دنیا و عدم اعتماد بر آن سفارش می‌کند و یادآور می‌شود که روا نبود بر دوستی بی‌وفا و مرکبی سرکش تکیه کرد. وی سند گفتارش را این آیه از قرآن می‌دهد: ﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ وَ زِينَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَ تَكَاثُرٌ فِي الْأُمُومَالِ وَ الْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ مَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٌ وَ مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾ (الحديد: ۲۰). او در شعرش اینگونه می‌آورد:

راستی دنیا ندارد اعتبار
بی ثبات و بی قرار و بی مدار
اف بر این دنیای زشت حیل‌ه باز
نوش او نیش است و سوز آورده ساز
کار وی بازی است اندر روز و شب
إِنَّمَا الدُّنْيَا هِيَ لَهْوٌ لِّعِب
از چنین دنیا وفاداری طمع
از طمع بگذر که عزّ من قنع
شیوه دنیا همین است و همین
چشم داری چشم بگشا و ببین
(آیتی، ۱۳۳۷: ۵۵)

در این ابیات بخشی از حکمت زیبای حضرت علی (ع) هم به چشم می‌خورد که می‌فرماید: «عَزَّ مَنْ قَنَعَ وَ ذَلَّ مَنْ طَمَعَ ۱» (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۸: ۱۸۱). در تکمیل این گفتار در جای دیگر حضرت،

۱. آن کس که قناعت کرد، عزّت یافت و آنکه طمع ورزید، خوار و ذلیل گشت

قناعت را ثروتی تمام نشدنی: «الْقَنَاعَةُ مَالٌ لَا يَنْفَدُ» (علی بن ابی طالب، ۱۳۵۱: حکمت ۴۶۷) و طمع‌ورزی را بردگی همیشگی می‌شمارد: «الطَّمَعُ رِقٌّ مُؤَبَّدٌ» (همان: حکمت ۱۷۱). آیتی، در ادامه‌ی سخن، دوستی دنیا را رأس هر مفسده‌ای می‌داند و چنین می‌گوید:

حُبِّ دنیا هست رأس هر فساد   خیزد از این دوستی بغض و عناد

(آیتی، ۱۳۳۷: ۵۷)

این نکته ناظر به این حدیث پیامبر اسلام (ص) است: «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» (میرزایی، ۱۳۹۰: ۲۸۹). وی راه نجات از این مهلکه را لطف و رحمت الهی می‌داند و قرآن را سرچشمه‌ی هدایت می‌شمارد:

تادلی آماده رحمت نبود   میبرد از وحی سبحانی چه سود
مصحف یزدان و قرآن مبین   بازفرماید هُدًی لِلْمُتَّقِينَ
در واقع مبین آیه‌ی شریفه‌ی ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ (البقره: ۲) است.

پاکی اصالت و تعالی انسان

از مسائل مهم در سلامت روانی و اجتماعی جامعه که زمینه‌ساز سعادت و رشد اخلاقی انسان‌ها می‌گردد و تربیت بر محور صحیح شکل می‌گیرد، اصالت و پاکی نسل است که همواره مورد تأکید و سفارش بزرگان دین و دانشمندان حوزه‌ی تعلیم و تربیت بوده است. اهمیت به این موضوع از فروپاشی ستون‌های اخلاق و بحران‌های اجتماعی جلوگیری می‌کند. شاعر در بخشی از گفتارش این نکته را مورد تأمل قرار می‌دهد و به استناد قرآن آن را اندرزی حکیمانه می‌شمارد. مضاف بر اینکه می‌داند حکما و صاحبان اندیشه، در صلاح اجتماع و قوام اخلاق و مدار انسانیت، تأثیر بسزایی دارند و چنین می‌گویند:

چون فشاند دانه بر روی زمین   می‌شود هر دانه در جایی دفین
آنچه افتد بر زمین خاردار   چون بروید خارش اندازد ز کار
و آنچه افتادست اندر خاک پاک   گرچه باشد، اندکی روید ز خاک
سنبل آرد بار بدهد در نماء   آمدش سَبْعَ سَنَابِلٍ از سماء

او فشاند تخم و حقّ آرد برون
دانه صد دانه نَحْنُ الزَّارِعُونَ
پند و اندرز حکیمان در جهان
همچو آن بذر است ای میرجهان
حامل حکمت شناسای عیوب
می‌فشاند تخم حکمت در قلوب
(آیتی، ۱۳۳۷: ۷۳).

شاعر در این ابیات، به‌ویژه بیت پنجم به این آیه قرآن نظر دارد: ﴿أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ﴾ (الواقعه: ۶۳-۶۴). همین‌طور نامبرده بر این اعتقاد است که تخم نیکی و بذر اصیل و سالم در خاک پاک باعث برکت و فزونی محصول و رشد تعالی می‌گردد و می‌گوید:

مثل آن تخمی که اندر خاک پاک
اوفتاد و رُست ایمن از هلاک
سنبل آرد هفت در وقت نماء
کامدش سَبْعَ سَنَابِلٍ از سماء
(آیتی، ۱۳۳۷: ۷۴).

در این راستا دو کلید واژه‌ی (سَبْعَ و سَنَابِلٍ) اشاره به این آیه قرآن دارد: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلٍ مِنْهُ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (بقره: ۲۶۱). این آیه هر چند به مسئله‌ی انفاق در راه خدا اشاره دارد، ولی در گستره‌ی معنای آن، همه‌ی کسانی را که برای تربیت و سلامت جامعه و نسل آینده از هستی، اندیشه، فکر و توان خود انفاق می‌کنند، دربر می‌گیرد.

شگفتی مراحل خلقت انسان و سیر تحول آن

مراحل خلقت آدمی نیز از شگفتی‌های دستگاه آفرینش است که در نهایت نظم براساس حکمت و مشیت الهی انجام گرفته و موجودی با همه صفات و ویژگی‌های مختلف جسمی و روحی و برخوردار از نفس ناطقه به نام انسان شکل یافته است. شاعر این فرآیند را چنین توصیف می‌کند:

آدمی بوده است اوّل آب و گل
تا که آمد نطفه و ز گل منفصل
نطفه آمد علقه اندر بطن مام
تا که آمد مضغه آنکه شد عظام
پس عظامش یافت کسوت از لحوم
در لحومش ای بسی نقش و رسوم
چون به پایان می‌رسد این ماجرا
ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ

خلق دیگر آمد و آن جسم نیست
امر ربی در طلسمی کرده زیست
(آیتی، ۱۳۳۷: ۸۳)

شاعر در این ابیات، واژگانی از آیات سوره‌ی مؤمنون که این مراحل را تبیین نموده می‌آورد: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ (المؤمنون: ۱۲-۱۴)، توالی این مراحل با نظم و دقت و ظرافت و بدون کاستی، ذهن و اندیشه‌ی هر انسانی را به تعجب وادار می‌دارد و زبان او را در یگانگی و قدرت قاهره‌ی خداوندی به تحسین می‌گشاید و دیده‌ی صاحبان بصیرت را از رمز و راز نهفته در اشرف مخلوقات، خیره می‌سازد. پس روا بود: «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ».

دین حق و حاکمیت شرع و عقل

مکتب پیامبر اسلام (ص)، آیینی است جهانی که در تمامی زمان‌ها و مکان‌ها هویت یافته و پاسخگوی همه‌ی نیازهای مادی و معنوی جامعه‌ی بشری، چه در حال و چه آینده، می‌باشد؛ زیرا بنیان آن مبتنی بر حقایق وحی و عقلانیت است، بدین معنا که بر روابط انسانی و اجتماعی انسان، عقل و شرع حاکمیت دارد و این دو لازم و ملزوم یکدیگرند و قاعده‌ی بین متکلمین و فقهای اسلام که عبارت است از: «كُلَّمَا حَكَّمَ بِهِ الْعَقْلُ حَكَّمَ بِهِ الشَّرْعُ وَ كُلَّمَا حَكَّمَ بِهِ الشَّرْعُ حَكَّمَ بِهِ الْعَقْلُ» (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۶)، یک رابطه‌ی منطقی و مکمل است؛ زیرا شرع صراط است و عقل سراج و حرکت در راه بدون چراغ از هدایت به دور است. امام موسی بن جعفر (ع) در تأیید این امر می‌فرماید: «إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ: حُجَّةً ظَاهِرَةً وَ حُجَّةً بَاطِنَةً، فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَ الْأَنْبِيَاءُ وَ الْأَئِمَّةُ، وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ» (فرید، ۱۳۶۶: ۳۰۴). آیتی در یکی از منظومه‌های خود که با عنوان «إِنَّ دِينَ اللَّهِ لَا يُصَابُ بِالْعُقُولِ» زینت یافته، چنین آورده است:

تا نباشد وحی و ارسال رسول
کی تواند بود ز ادراک عقول
در حقایق عقل‌ها کی ره برد
تا نباشد شرع استاد خرد
(آیتی، ۱۳۳۷: ۸۴)

عقل حکم شرع را تأکید کرد	شرع بیرون عقل را تأیید کرد
شرع عقلی مردمان را از برون	عقل شرعی هست کاید رهنمون
باید از مصباح شرعی اقتباس	عقل چون افتد بسی در التباس

(همان: ۸۵)

وی دشمن عقل را جهل می‌شمارد که سبب افتادن در ضلالت و انحراف از صراط مستقیم است:
 جهل شد معروف و جاهل معرفه
 غَيِّرُوا الْأَحْكَامَ فِي كُلِّ الصِّفَةِ

(همان: ۸۶)

مضاف بر این، ایشان هدف از ارسال رُسُل و پیشوایان دین را شکوفا نمودن خردهای مردم و هدایت آنها در مسیر شرع می‌داند و دین اسلام را آخرین آیین می‌شمارد که به حکم قرآن تا قیامت پا برجاست و خداوند خود حافظ آن خواهد بود:

لیک در شرع رسول هاشمی	یافت چون أحمد مقام خاتمی
تا قیامت هست برپا دین او	در زمین باقی بود آئین او
باشد از لطف خداوندش حصون	نَحْنُ نَزَّلْنَا وَإِنَّا حَافِظُونَ

مصرع دوم بیت آخر بخش اعظم آیه‌ی شریفه‌ی قرآن ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ است (حجر: ۹). مضاف بر آنچه گفته شد، بیت سوم در بالا ناظر بر این حدیث شریف حضرت علی(ع) است: «الْعَقْلُ شَرْعٌ مِنْ دَاخِلٍ وَ الشَّرْعُ عَقْلٌ مِنْ خَارِجٍ» ۱ (فرید، ۱۳۶۶: ۳۰۳).

در همین رابطه سخن پیامبر اسلام(ص) نیز پیوستگی عقل و شرع را تأیید می‌کند: «و لَا بَعَثَ رَسُولًا وَلَا نَبِيًّا حَتَّى يَسْتَكْمِلَ الْعَقْلَ وَ يَكُونَ عَقْلُهُ أَفْضَلَ مِنْ عَقُولِ جَمِيعِ أُمَّتِهِ» ۲ (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۳).

۱. عقل برای بشر دین داخلی، چنانکه دین برای او عقل خارجی است.

۲. هیچ پیامبری از طرف خداوند رسالت یا نبوت مبعوث نشد، مگر آنکه واجد عقل کامل بود بحدی که عقل وی بر عقول جمیع امتش برتری داشت.

قرآن؛ کتاب حکمت و هدایت

بی‌شک، آنجا که سخن از هدایت و پیمایش راه سعادت به میان می‌آید، تنها راهبر و هادی امین، قرآن است، کتابی که دوی درد درمندان و شفای صدور آدمیان می‌باشد. شاعر، قرآن را کلید همه‌ی خوبی‌ها، و نوری در ظلمت‌ها و صراط اقوام زندگی ذکر می‌کند:

هست مفتاح همه خیر و امید	هم نجات از شر و پاکی از پلید
بـوده درد دردمندان را دوا	هم صراط أقوم و راه هُدی

(آیتی، ۱۳۳۷: ۹۱)

ریسمان محکم پروردگار	عروۃ الوثقای مرد هوشیار
هر که در این ریسمان آورده چنگ	رست از چاه طبیعت بی درنگ
هر چه خوانی ز این کتاب و این سطور	إِنَّهُ نُورٌ شِفَاءٌ لِلصُّدُورِ

(همان: ۱۱۰)

چنگ زن در عروۃ الوثقای دین	واعتصم بالله رب العالمین

(همان: ۱۱۳)

شاعر در این ابیات که به معرفی قرآن می‌پردازد، به واژگانی که ناظر بر آیاتی از قرآن است اشاره می‌کند. در بیت دوم، عبارت «صراط أقوم» و «راه هدایت» آمده که در قرآن می‌خوانیم: ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ﴾ (اسراء: ۹) همانا این قرآن به آیینی که پایدارتر است، هدایت می‌کند، ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ (بقره: ۲). در بیت چهارم از قرآن به عنوان «نور» و «شفاء» یاد شده: ﴿قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ﴾ (مائده/۱۵)؛ بدرستی که شما را از سوی خداوند نوری و کتابی آشکار آمد. ﴿فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا﴾ (تغابن: ۸). به خداوند و پیامبرش و نوری را که نازل کردیم ایمان آورید. همین‌طور واژه‌ی شفاء (شفاء) لِمَا فِي الصُّدُورِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ (یونس: ۵۷). قرآن برای آنچه در سینه‌هاست شفاست و کتاب و هدایت و رحمت برای مؤمنان است. در بیت آخر عنوان عروۃ الوثقی دین که همان حبل الله است آمده و در قرآن سفارش به چنگ زدن و متمسک شدن به آن شده است: ﴿وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا﴾ (آل عمران: ۱۰۳). باید گفت آنچه قرآن را کتاب حکمت

قرار داده، قوانین و دستورات راهگشای آن است که رستگاری و نجات انسان را در دو جهان ضمانت می‌کند و او را از مهلکه‌های انحراف و ظلمت نجات می‌بخشد.

محاسن اخلاقی و رستگاری اخروی

اخلاق شایسته و آراستگی به فضایل و سجایای حمیده، از عوامل مؤثر و اساسی در آرامش روحی و روانی فرد و اجتماع بوده و زمینه‌های رشد معنوی جامعه را فراهم می‌سازد. بسیاری از انحرافات و نابسامانی‌ها و بیماری‌های روحی، به دلیل دور شدن انسان از حیطه‌ی کرامت‌های اخلاقی و فاصله گرفتن از منش انسانی است که نتیجه‌ای جز فروپاشی مدار حقیقت و افول معنویت نداشته و آدمی را از هدف اصلی خلقت که معرفت پروردگار و پرستش اوست^۱ و رسالت پیامبر (ص)^۲ دور می‌سازد و او را از رسیدن به مقام رستگاری و خشنودی حضرت حق محروم می‌کند. آیتی در این داستان، بسیاری از زیبایی‌های اخلاقی و رفتاری را از باب حکمت و اندرز، مستند به آیات وحی و احادیث شریف، ذکر می‌کند که به مواردی چند به اختصار اشاره می‌کنیم:

- صداقت در نیت و پرهیز از حسادت

آنچه انسان را خوش عاقبت نموده و لطف و توفیق الهی را قرین زندگی او می‌سازد، صدق نیت و حُسن عمل است و به هر اندازه درون انسان آلوده به ناخالصی و گناه باشد، از مسیر رستگاری و قرب ربوبی فاصله می‌گیرد. آیتی این موضوع را چنین انشاد می‌کند:

گر ترا در دل بود کرم حَسَد	لا جرم بر خود زیانت می‌رسد
گر روا داری تو بد بر مردمان	بر تو آید منعکس از آسمان
آسمان مرآت نیات شماس	انعکاس نیت ما در سماس
رو بخوان قرآن که گردی منتبه	یَعْمَلُ كُلُّ عَلَى شَاكِلَتِهِ
پس برو باطن ز علت پاک‌دار	تا که گردی سرفراز و رستگار

۱. «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (الذاریات: ۵۶)

۲. «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (زهادت، ۱۳۸۶: ۹۸)

مَا أَصَابَتْكَ إِلَّا مِنْ سَيِّئَاتٍ   كَانَ مِنْ نَفْسِكَ فَلَا تَمْشِ الْجِهَاتِ
(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۶)

در این ابیات، شاعر بیماری حسادت را ناشی از ضعف ایمان و ناصافی باطن می‌شمارد که ناظر به حدیث شریف پیامبر اکرم (ص) است: «إِيَّاكُمْ وَ الْحَسَدَ؛ فَإِنَّهُ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ» (فیض کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۲). همین‌طور در بیت چهارم بخشی از آیه‌ی قرآن که می‌فرماید: ﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا﴾ (اسراء: ۸۴).

– وفا به عهد و پیمان

رعایت پیمان و وفاداری نشانه‌ی ایمان و اخلاص در عمل است و بی‌مبالاتی در این امر، انسان را از دایره‌ی مروت و معرفت خارج می‌سازد. شاعر در فرازی از سخن، ضمن ذکر جمله‌ای کوتاه از آیه‌ی سوره‌ی مائده بر این مهم تأکید می‌کند و می‌گوید:

معرفت اندر حقوق و در حدود   عهد حق این است و أَوْفُوا بِالْعُقُودِ
عهد فاسق را نشاید اعتماد   آید و هم بگذرد مانند باد
(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۱-۱۲۰)

در بیت اول عبارت «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» مبتنی بر تعهد نسبت به پیمان و وفاداری که نشانی روشن از اعتقاد و ایمان است، می‌باشد و ناظر به این آیه‌ی شریفه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾ است (مائده: ۱). آیاتی دیگر نیز در قرآن بر این موضوع تأکید دارد؛ آنجا که خداوند خطاب به بنی‌اسرائیل می‌فرماید: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَ أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَ إِتَيَا فَرَهُبُونَ﴾ (بقره: ۴۰).

- استقامت و پایداری در کارها

صبر و استقامت دو رمز موفقیت و نصرت در زندگی است و بارها قرآن مسلمانان را به پایداری و استقامت در سختی‌ها سفارش نموده و بزرگان اندیشه و ادب نیز این امر را یکی از فضایل و اخلاق حسنه شمرده‌اند: «أَفْضَلُ أَخْلَاقِ الرِّجَالِ التَّصَبُّرُ» (ثعالبی، ۱۳۸۱: ۴۱۵) آیتی استقامت در امور را زمینه‌ی نصرت می‌شمارد و چنین می‌گوید:

استقامت گر تو ورزی در میان
می‌رسد نصرت فراهم ز آسمان
جُند حق آید بر ایشان قاهرون
رو بخوان عِشْرُونَ مِنْكُمْ صَابِرُونَ
(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۰)

عبارت «عشرون منکم صابرون» بخشی از آیه‌ی شریفه است: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِئَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ» (انفال: ۶۵).

- انفاق

انفاق و بخشیدن در راه خدا از جمله فضایلی است که در قرآن کریم بارها مورد عنایت و تأکید قرار گرفته و مؤمنان به بخشیدن از آنچه روزی‌شان شده سفارش شده‌اند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (بقره: ۲۵۴). شاعر نیز در اهمیت این موضوع به آیه‌ای از سوره‌ی آل عمران اشاره می‌کند:

بی تقاضا بی تمنی بی طلب
خلعت هستی بما داده است ربّ
روزها با روزه شبها در نماز
با خدا در توبت و راز و نیاز
تا که رضوانش برد و زر و بال
کرده در راه خدا انفاق مال
مال بدهد تا بگیرد آبرو
لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۷)

آیه این است: ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾ (آل عمران: ۹۲). بی‌شک انفاق مال، علم، توجه به مستمندان و ایتام و ... سبب برکت و سلامتی زندگی و خیر در عاقبت می‌شود.

– اصلاح امور مردم و ایجاد امید

از افضل عبادات و محبوب‌ترین کارها در پیشگاه خداوند رسیدگی به امور مردم و رفع گرفتاری‌ها و اصلاح مشکلات آن‌هاست که مورد تأکید جدی قرآن و گفتار معصومین می‌باشد. آیتی در شعرش این مسئله را نیکوترین ذخیره‌ی روز معاد می‌شمارد:

أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ فِي يَوْمِ الْمَعَادِ	باشد اصلاح امور این عباد
هست در دنیا و عقابیت شرف	این شرف را خود مکن شایا تلف
ساعتی با عدل و احسان سلطنت	بهتر از یک سال طاعت باشدت
هر که نفسی ضایع و فاسد کند	آن فساد آخر بخود عاید کند
هر که احیاء کرد نفسی در جهان	کرده احیاء گو جمیع مردمان

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۳۴)

قرآن ضمن اینکه مومنان را برادر یکدیگر می‌داند، چنین می‌گوید: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (حجرات: ۱۰) در آیه‌ی دیگر می‌خوانیم: ﴿... يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ...﴾ (بقره: ۲۲۰).

در نهج‌البلاغه این موضوع به عنوان یکی از مسائل مهم اجتماعی و دینی مورد توجه قرار گرفته، چنانکه حضرت می‌فرماید: «مَنْ أَصْلَحَ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ، أَصْلَحَ اللَّهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّاسِ؛ وَ مَنْ أَصْلَحَ أَمْرَ آخِرَتِهِ، أَصْلَحَ اللَّهُ لَهُ أَمْرَ دُنْيَاهُ...» (علی بن ابی طالب، ۱۳۷۹، حکمت ۸۹). در این حدیث توفیق رستگاری در آخرت، وابسته به اصلاح امور دنیا و ارتباط خالصانه با خداوند است. بی‌شک این رابطه محکم نتایج مطلوب و شایسته‌ای در سالم‌سازی جامعه و تحکیم ارتباطات صمیمانه و سالم بین مردم خواهد داشت.

حق جویی و دوری از باطل

پیمودن مسیر حق و روی گرداندن از باطل حقیقی است که انسان را به مقام رحمت و قرب حضرت سبحان رهنمون می‌کند و در جهان واپسین او را روسپید و رستگار می‌گرداند. رسیدن به این درجه‌ی عالی، نتیجه‌ی اعمال صالح و پاک کردن قلب از آلودگی‌هاست. آیتی در بخش پایانی این داستان به خوبی این نکته را به نظم می‌کشد:

پاک دارید از صفات زشت دل	تا نباشد از صفات بد خجل
آدمی را راه چون شد مستقیم	می‌کشد خود سوی جنات نعیم
سوی باطل رو نگردانی زحق	حق بود باقی و باطل قد زهق
این عبارت کرده ابن بابونه	بَیَّضَ اللَّهُ وَجْهَهُ فِي جَنَّتِهِ
باید آخر رفت از این دنیا برون	نَحْنُ لِلَّهِ وَإِلَيْهِ رَاجِعُونَ

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۶۵)

در بیت سوم، واژه‌ی «قَدْ زَهَقَ» بخشی از آیه‌ی قرآن است که می‌فرماید: ﴿وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾ (الاسراء: ۸۱) و مبین این نکته است که آنچه بر مدار حق نباشد و در حیطه‌ی راستی و مستقیم قرار نگیرد، فناشونده و باطل است و طبیعی است که روی گرداندن از حق و روشنی، ورود به سیاهی و ظلمت است و در جهان آخرت، تنها، حق‌پرستان دارای چهره‌هایی درخشنده و امیدوار به رحمت و عطایای الهی هستند و باطل‌گرایان در عذاب و سختی. لذا قرآن می‌فرماید: ﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ. وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ (آل عمران: ۱۰۷-۱۰۶). شاعر در بیت آخر به سرنوشت و پایان زندگی دنیا اشاره می‌کند، که باید روزی رخت بربست و به سوی خداوند رجعت نمود که مصرع دوم این بیت یادآور این آیات وحی می‌باشد: ﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ (بقره: ۱۵۶) و ﴿...إِنَّا إِلَىٰ رَبِّكَ الرَّجِعِيُّ﴾ (علق/۸) و ﴿ثُمَّ إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ﴾ (آل عمران: ۵۵).

آنچه در این قسمت از پژوهش تحت عنوان کاربرد لفظ آیات قرآن و حدیث و مضامین حکیمی آن، در داستان مدرسه الحکمه به طور اختصار بدان اشاره شد، برجسته‌ترین موضوعاتی است که

شاعر بر حسب اقتضای کلام بدان توجه داشته و شعرش را با واژه یا بخشی از آیات قرآن و یا حدیث زینت داده است و در نهایت عصاره‌ی آن را در قالب حکمت یا اندرز به مخاطبان عرضه کرده است و به جهت اطالهی کلام در این قسمت به همین اندک بسنده می‌کنیم.

دریافت محتوایی آیات قرآن و حدیث در ابیات داستان

از آنجا که مدرسه الحکمه بازنویسی منظوم یک داستان قدیمی با عنوان «یوزاسف و بلوهر» است، ناظم علاوه بر شرح و بسط داستان و ذکر مقدمه و مؤخره در هر قسمت با شیوه‌ای ابتکاری و زیبا، اندرزهایی درس‌آموز را با زیور آیتی از قرآن و احادیث ارائه می‌دهد. در قسمت اول مقاله به اختصار به بیان لفظ آیات شریفه و احادیث که در برخی ابیات به کار رفته، در قالب موضوعات مرتبط، پرداخته شد، اما در این قسمت، ضمن موضوع‌بندی محتوای قرآنی و حدیثی ابیات، اشارات حکمی آن‌ها نیز در استناد به منابع و مآخذ مختلف آمده است با این تفاوت که رویکرد محتوایی شاعر به آیات و احادیث و بسامد موضوعی آن، به مراتب بیشتر از کاربرد لفظی آن‌هاست. او در این مجال، آنچه در قالب حکمت طرح‌ریزی می‌کند، به نوعی در حیطه‌ی اخلاق حسنه و کلیده‌های موفقیت در زندگی دنیوی و اخروی می‌باشد، که در ادامه به توضیح کوتاهی از هر یک می‌پردازیم.

هبوط انسان (آدم و حوا) از بهشت به زمین

شاعر در طلیعه‌ی سخن بعد از مقدمه کوتاهی از داستان، به جریان هبوط حضرت آدم و حوا اشاره می‌کند و نزول انسان به زمین را نتیجه‌ی لغزش از فرمان الهی و اطاعت شیطان می‌شمارد؛ زمین را تنگنایی می‌داند که او را از همه علایق محروم ساخته و درهای رحمت را به روی وی بسته است:

وندر آن اقلیم خوش کردم وطن

سال‌ها بودم در آن طرف چمن

او فتادم اندر این محنت فضا

سوی این ویرانه آوردم قضا

آمدم در مجلس زندانیان

بودم اندر مجمع روحانیان

بر درخت سدره بودی جای ما	جنه المأوی بُدی مأوی ما
علم الأسماء را بودم کتاب	منکشف بر من حقایق بی حجاب
زین علایق روحم اندر تاب شد	بسته بر رویم همه ابواب شد
تنگنای این جهان برماست تنگ	دل به تنگ آمد از این لبث و درنگ
بگذرد این روزگار تلخ باز	روزگاری خوش رسد بس دلنواز

(آیتی، ۱۳۳۷: ۴۸-۴۷)

خداوند در سوره‌ی بقره به این فرایند اشاره می‌کند: ﴿وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ﴾ (بقره: ۳۵-۳۶). شاعر در ابیات اول تا چهارم و نیز سه بیت ششم و هفتم و هشتم به این موضوع اشاره می‌کند. بیت پنجم به این آیه اشارت دارد که می‌فرماید: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ (بقره: ۳۲-۳۱).

آیتی در ادامه‌ی همین داستان بیان می‌کند که:

بگذرد این شام تاریک عبوس	خود رود این درد و این رنج فسوس
هر شبی را در عقب باشد سحر	صبح روشن می‌رسد با حُسن و فرّ

(آیتی، ۱۳۳۷: ۴۸)

این بیت در واقع در بردارنده‌ی این آیه‌ی شریفه است: ﴿إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ الْأَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ﴾ (هود: ۸۱) و این در حکم ضرب المثلی است، برای امید داشتن به آینده و اینکه روزی هجران به پایان می‌رسد.

صفات خداوند

از جمله موضوعات مهم در داستان، مسئله‌ی توحید و بیان صفات حضرت سبحان در جهت شناخت و معرفت به مبدأ هستی است و در هر قسمت حکایت بنا به اقتضای سخن این نکته

مورد توجه و تأمل قرار گرفته است. شاعر در فرازی از منظومه با عنوان پرسیدن یوزارسف که خداوند با چه صفتی شناخته می‌شود، چنین می‌گوید:

گفت یوزارسف خدا را گوی باز	چون شناسی در صفات و امتیاز
آن بلوهر گفت فرد است و أحد	بی‌شریک و والد و یار و ولد
اوست ربّ و ما سوی مربوب او	اوست قاهر ما سوی مغلوب او
او قدیم و ما سوی حادث ز جود	آفرینش را دهد فیضش وجود
اوست صانع ما سوی مصنوع وی	او بود باقی و فانی کلّ شیء
خورد و خوابش نیست حیّ لاینام	و هو قیوم به کلّ القیام
لا یزال و لم یزل آمد قدیم	هم سمیع و هم بصیر و هم علیم
خود منزّه هست ذات کبریا	از تغیر و ز تبدّل و ز فنا
نیست خالی ز وجودش هیچ جای	هر کجا روی آوزی باشد خدا
نیست در جایی مقام و منزلش	خانه حقّست از مؤمن دلش

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۰۸)

وی در جای دیگر در تکمیل این معنا می‌گوید:

در خور رویت نباشد ذات هو	نیست لایق اندر اینجا گفتگو
عقل ادراک صفاتش کی کند	چون تواند هم این ره کی کند
از تصویرها اجلّ و اعظم است	ذات پاکش ارفعست و اکرم است
از عدم آرد هستی کانیات	هم کند اعدام حادث از ممات
قاصر از نعمتش بیان‌ها آمده	الکن از وصفش زبان‌ها آمده
علم او باشد محیط و نی محاط	هستی او را مگیر از خود مناط

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۴)

تمامی این ابیات، به نوعی مبین صفات و ویژگی‌های خداوند در آیات وحی و احادیث شریفه است. بیت دوم اشاره به سوره‌ی توحید، یعنی شناسنامه‌ی خداوند، دارد و بر وحدانیت حق گواهی می‌دهد. در این سوره صفاتی چون اُحدیت، صمدیت و به گفته‌ی شاعر ناظم بی‌شریک و والد و

یار و ولد، که همه بر فردیت حق تعالی دلالت دارد، مورد ذکر قرار گرفته است. در سوره‌ی اسراء نیز به این مهم اشاره شده است: ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِّ وَكَبِّرُهُ تَكْبِيرًا...﴾ (اسراء: ۱۱۱).

در بیت پنجم، شاعر به فناپذیری هر چیزی در عالم خاکی اشاره دارد و بقاء را مختص ذات خداوند می‌داند، چنانکه در آیه‌ی شریفه می‌فرماید: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ (قصص: ۸۸).

در بیت ششم، موضوع قائم به ذات بودن خداوند و حضور همیشگی او بر احوال عالم هستی مورد تأکید قرار گرفته که در قرآن نیز در آیه‌ی آغازین آیه الکرسی این مسئله ذکر شده است: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...﴾ (بقره: ۲۵۶) همین‌طور در سوره‌ی فرقان می‌خوانیم: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ...﴾ (فرقان: ۵۸). شاعر در ادامه، به صفات دیگر خداوند چون ازلی بودن، سمیع و بصیر و علیم بودن و اینکه خداوند همه جا حاضر و ناظر است، اشاره می‌کند که همه در قرآن به نوعی بیان شده است. در این رابطه در سوره‌ی شوری می‌خوانیم: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ (شوری: ۱۱). یا در سوره‌ی بقره آمده: ﴿وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولَّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (بقره: ۱۱۵). اینکه خداوند به عنوان خالق جهان هستی، ذاتی است والاتر از تصور کخ در حیطه‌ی ادراک عقل نمی‌گنجد، امری است که همه‌ی صاحبان اندیشه و تفکر بدان اذعان داشته‌اند و در قرآن نیز صراحتاً این نکته آمده است: ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ (أنعام: ۱۰۳).

خداوند به هر چیزی احاطه‌ی علمی دارد و همه چیز را می‌داند و قرآن در موارد بسیار به این موضوع اشاره می‌کند که در سوره‌ی انعام آیه ۵۹، سوره‌ی هود آیه ۶، سوره‌ی فاطر آیه ۳۸، سوره‌ی طه آیه ۷ و دیگر آیات این مطلب به صراحت ذکر شده است.

تعارض خشم و عقل

عقل و خشم دو نیروی متفاوت در ساختار وجودی انسان است که از منظر غریزه با یکدیگر متعارض هستند؛ بدین معنا جایی که عقل و خرد خیمه می‌زند، خشم و غضب عرصه‌ی ظهور

پیدا نمی‌کند. عقل یک نیروی درونی است که مهارکننده‌ی امیال درونی است و معیار تمییز خوبی از بدی شمرده می‌شود. در مقابل، خشم یک احساس هیجانی است که سلامت جسمی و روحی و مضافاً روابط اجتماعی انسان‌ها را متأثر می‌سازد. در منابع دینی و ادبی تعبیر مختلفی از این دو نیروی درونی انسان شده است تا آنجا که خداوند متعال در تعظیم عقل می‌فرماید: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ... لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ﴾ (بقره: ۱۶۴) و همین‌طور انسانیت به داشتن عقل معنا شده است: ﴿إِنَّمَا الْإِنْسَانُ الْعَقْلُ﴾ (ثعالبی، ۱۴۱۴: ۳۰) در نگاهی دیگر غضب زنگار عقل است: «الْعُضْبُ صَدَأُ الْعَقْلِ» (ثعالبی، ۱۳۸۱: ۴۴۹) و به فرموده‌ی امام صادق (ع)، خشم کلید همه‌ی بدی‌ها شمرده شده است (فیض کاشانی، ۱۳۶۹: ۵۴). آیتی نیز در بخشی از ابیات داستان به این موضوع پرداخته و چنین می‌گوید:

گر نبودی نفس و عقل آدمی   بی‌ثمر افتاد خلق عالمی

(آیتی، ۱۳۳۷: ۴۹)

عقل می‌گوید گر از من شنوی   کرده همت از خوبان روی

(همان: ۵۰)

چونکه خشم آید خرد گیرد کنار   دشمن عقل است خشم ای هوشیار

(همان: ۵۳)

و روشن است که علت این دشمنی به دلیل عقده‌ای است که خشم در فرد یا اجتماع ایجاد می‌کند؛ چرا که پیامبر (ص) فرمود: «لَا تَغْضَبْ فَإِنَّ الْغَضَبَ مَفْسَدَةٌ» (میرزایی، ۱۳۹۰: ۲۵۱). در مقابل، عقل و خرد دین انسان و مایه‌ی قوام او شمرده شده و در حدیث نبوی آمده است: «دَيْنُ الْمَرْءِ عَقْلُهُ وَ مَنْ لَا عَقْلَ لَهُ لَا دِينَ لَهُ» (همان: ۴۰۴).

پرهیز از تقلید بدون تعقل و کورکورانه

آیتی در قسمتی از داستان، با عنوان تحصیل حقیقت، به مسئله‌ی پرهیز از تقلید بدون علم و آگاهی سفارش می‌کند و هر مفسده‌ای را ناشی از تقلید کورکورانه می‌داند:

۱. دین هر شخصی عقل اوست و کسی که عقل ندارد دین ندارد.

تا کی این تقلید و کورانه روی	عقل داری و قوای معنوی
هر که در تیه ضلالت افتاد	بودش از تقلید مانا آن فساد
مردمان تقلید اگر کرده رها	یافت باطل کی در این گیتی بها
چونکه نیکو بنگری هر مفسده	ناشی از تقلید عامی آمده

(آیتی، ۱۳۳۷: ۶۴)

قرآن نیز در بسیاری از آیاتش در موقعیت‌های مختلف تأکید می‌کند آدمی تا برایش معرفت کامل و یقین قطعی نسبت به یک نظریه یا عقیده حاصل نشده، نباید از آن پیروی کند و زندگی فردی و اجتماعی خود را دچار بحران فساد و تباهی کند و در این رابطه یک اصل کلی ارائه می‌دهد و می‌فرماید: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ (اسراء: ۳۶). با این آیه، قرآن دست و پای انسان را از زنجیر پیروی کورکورانه آزاد می‌کند و او را از بردگی فکری و اختیار اراده‌ی دیگران رهایی می‌بخشد. در جای دیگر، قرآن اقوامی که تنها به تقلید و پیروی از پدران خود، دل خوش کرده و به آنچه از سوی خداوند نازل شده، توجهی ندارند، سرزنش نموده و می‌فرماید: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَىٰ الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَٰئِكَ هُمُ الَّذِينَ لَا يُعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ (مائده: ۱۰۴).

زیبایی‌های اخلاقی

بی‌شک، زندگی انسان بر پایه‌ی فضایل اخلاقی و پسندیده‌های رفتاری قوام می‌یابد و فضای روحی جامعه را در مسیر آرامش قرار می‌دهد و زمینه‌ی رشد و تعالی فردی و اجتماعی را رقم می‌زند و تا آن اندازه مقوله‌ی معیارهای اخلاقی اهمیت دارد که هدف اصلی رسالت پیامبر اسلام (ص) تکمیل کرامت‌های اخلاقی معرفی می‌گردد. شاعر در این باب سخن بسیار گفته و بیش از هر چیز دیگر بدان پرداخته است؛ زیرا بر این باور است که سعادت دنیا و آخرت در پای‌بندی به اصول اخلاق است که در این قسمت به چند نمونه از این زیبایی‌ها که نشان انسانیت است، اشاره می‌کنیم:

سالکان راه ایمان و صلاح

در جهان بس دیده‌ای اهل صلاح

گو کدامین در صلاحش اُکمل است   گفت آن صاحب‌دلی که اعقل است.
(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۸)
در این ابیات، عقل بهترین و مطمئن‌ترین راه صلاح و فلاح معرفی شده که مبین این حدیث شریف امام صادق(ع) است: «العقل دَلِيلُ الْمُؤْمِنِ» (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۲۹).

رضوان الهی

گفت یوزاسف ز رضوان خدا   بازگو ای سالک راه هُدی
گفت رضوان طاعت فرمان اوست   موجبات خشم در عصیان اوست
آنچه را خواهی برای خویش هم   از برای بندگان خواه از نِعَم
معنی عدلست و احسان این سخن   کاندَر آن باشد رضای ذوالمنن
(همان: ۱۰۸)

خشنودی خداوند و رسیدن به مقام والای رضا، در پیروی از دستورات الهی و اعمال صالح است و در مقابل هر گونه سرپیچی و انحراف از این مسیر، قرار گرفتن در حوزه‌ی شیطان است. در قرآن می‌خوانیم: (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ. جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ) (بینّه: ۸). بیت سوم، مفهوم این حدیث شریف پیامبر(ص) است که می‌فرماید: «أَعْدَلَ النَّاسِ مَنْ رَضِيَ لِلنَّاسِ مَا يَرْضَىٰ لِنَفْسِهِ، وَكَرِهَ لَهُمْ مَا يَكْرَهُ لِنَفْسِهِ» (پاینده، ۱۳۷۴: ۲۲۰) و این امر نشانه‌ی عدالت و احسان است.

تربیت نفس

تربیت بنما تو نفس خویشتن   از ره تدبیر و عقل و هوش و فنّ
در منافع کن تو وادارش بجدّ   وز شنایع بازدارش حسب ضدّ
شب بگیر اوّل ز نفس خود حساب   چون شدی فارغ برو آنکه بخواب
(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۲)

نفس سرکش و لجام گسیخته‌ی انسان اگر با تربیت و تدبیر شایسته مهار نشود و گرفتار بند خواسته‌های درونی و آمال دنیا گردد، بلاها و گرفتاری‌های زیادی را متوجه انسان می‌سازد. به همین خاطر حضرت علی(ع) می‌فرماید: «إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ اثْنَانِ؛ اتِّبَاعُ الْهَوَى وَطُولُ الْأَمَلِ^۱» (فرید، ۱۳۶۶، ج ۲: ۱۳۰۵). و در حکمتی زیبا محاسبه‌ی نفس را سودی ارزشمند می‌شمارد: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ رِبْحَ وَ مَنْ غَفَلَ عَنْهَا خَسِرَ^۲» (علی بن ابی طالب، ۱۳۷۹: حکمت ۲۰۸).

مشورت و تجربه

عقل سوی مشورت دارد نیاز	سَر مپیچ از مشورت ای سرفراز
نیست اندر مشورت انکار عقل	مشورت شد رونق بازار عقل
أوثق اشیاء در نزد فحول	تجربیاتست و احکام عقول

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۲)

مشورت یک اصل مهم در تصمیم‌سازی اجتماعی است که برآیند آن صلاح جامعه و تنسيق امور فرهنگی، عمومی و سیاسی می‌باشد. در قرآن بر این اصل تکیه شده و خطاب به پیامبر در حوزه‌ی رفتار اجتماعی می‌فرماید: «... فَأَعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران: ۱۵۹). در سوره‌ی شوری، مشورت یکی از صفات برجسته‌ی مؤمنان، در کنار دیگر ویژگی‌های آنان، شمرده شده است: «وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ» (شوری: ۳۸). در حدیث معصومین نیز این نکته مورد تأمل است؛ پیامبر اسلام (ص)، مشورت را حصار مستحکم در برابر پشیمانی و باعث ایمنی در مقابل سرزنش دیگران می‌شمارد: «الْمُشَاوَرَةُ حِصْنٌ مِنَ النَّدَامَةِ وَ أَمِنْ مِنَ الْمَلَامَةِ» (میرزایی، ۱۳۹۰: ۴۸۳).

۱. همانا من از دو چیز، بیش از هر چیز بر شما می‌ترسم، یکی پیروی از تمایلات نفس و دیگری آرزوهای دراز.

۲. هر کس نفسش را محاسبه کند، سود می‌برد و هر کس از آن غفلت ورزد زیان بیند.

نرم‌خویی و محبت‌خوبان

باز پرسیدش در اخلاق نکوی	اکرم الأخلاق چی بود بازگوی
نرم‌گفتاری و پیوند و وفا	با همه یاران و اخوان الصفا
دوستی با بندگان حضرتش	با تذلل خواستن خود نصرتش
صحبت خوبان شمارش مغتنم	کافضل الاعمال باشد ای صنم

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۰)

مصاحبت با دوستان حق‌مدار و مجالست با خوبان از نشانه‌های بارز اخلاق‌مداری و پایبندی به اصول ایمان و وفاداری است. لقمان در مقام وعظ به فرزندش این نکات را به خوبی یادآور می‌شود و واژگانی زیبا و با عاطفه در حوزه‌ی رفتار فردی و اجتماعی بکار می‌برد. از آن جمله در برخورد با پدر و مادر در جایگاه بهترین دوست: ﴿وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾ (لقمان: ۱۵) و در حیطه‌ی اجتماع ﴿وَ أَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (لقمان: ۱۷) و ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ و ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾ (لقمان: ۱۸) و ﴿وَ أَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ﴾ (لقمان: ۱۹). همه‌ی موارد عامل اساسی در پیوندهای اجتماعی و استحکام بنیان خانواده است.

وی، در ادامه، قیمت و ارزش رفیق شفیق را بیش از جهان می‌شمارد:

قیمت یار شفیق مهربان	خود جهان نبود تو قدر او بدان
راه آنان جو که هستند از خدا	مورد انعام و الطاف هدی

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۳۹)

سخن از فضائل و محاسن اخلاقی در این داستان گستره‌ی زیادی را در برمی‌گیرد و در واقع مجموعه‌ای از حکمت‌ها و فضائل نیک انسانی در زندگی فردی و اجتماعی است که اندک اشاره‌ای به برخی موارد برجسته در این پژوهش به عنوان نماد موضوع شده است و پرداختن به همه‌ی آن‌ها اطاله کلام را در پی خواهد داشت و در اینجا صرفاً در قالب عنوان می‌توان به مسئولیت اجتماعی انسان در جامعه، احوال دنیا، عبرت و پند، حقیقت عمر، یگانگی و صفات خداوند، شیطان و گمراهی انسان، تعریف خوشبختی، ملکات نفسانی، آداب زندگی، دوست و وفاداری، ایمان و اثر آن در دنیا و آخرت، زیرکی در دنیا، عمل تنها همسفر انسان در جهان آخرت اشاره کرد.

نکوهیده‌های اخلاقی

در این داستان، بخشی از ابیات به ناپسندیده‌های اخلاقی به عنوان نصیحت در پرهیز و اجتناب از آن‌ها اختصاص یافته که در واقع همان زشتی‌های اخلاقی می‌باشد که زندگی فردی و اجتماعی انسان را دچار انحراف و نابسامانی می‌سازد و بر هر انسان صاحب اندیشه و عقل سلیم لازم است زندگی خود را به لحاظ ساختار صحیح ایمانی از آن‌ها پیراسته گرداند. در این قسمت به برخی برحسب اختصار اشاره می‌کنیم:

حبّ دنیا و وابستگی مادی

دوستی دنیا و تعلق به مظاهر فریبنده‌ی آن از اسبابی است که زندگی انسان را از روح و صفای معنویت تهی نموده و او را در ورطه‌ی بی‌خبری و غفلت قرار می‌دهد. آیتی در این داستان در جاهای مختلف این دوستی را نکوهش نموده و انسان را از آن برحذر می‌دارد:

حبّ دنیا هست رأس هر فساد
خیزد از این دوستی بغض و عناد
(آیتی، ۱۳۳۷: ۵۷)

حبّ دنیا، حبّ مال و حبّ جاه
منحرف کرده است انسان را ز راه
(همان: ۸۶)

هر گناه و هر خطا و گمراهی
می‌شود با حبّ دنیا منتهی
(همان: ۸۶)

در شگفتم من از دار الخطوب
با همه زشتی و ادبار و عیوب
چون نماید خلق را مفتون خویش
عاشق اُطوار ناموزون خویش
چاه دنیا منتهی گردد به گور
و اندر آن آفات و حیّات و شرور
(همان: ۷۵)

به راستی، حبّ دنیا سرمنشأ هر انحراف و فساد است و به قول قرآن «متاع غرور» است: ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾ (آل عمران/۱۸۵). در تعبیری دیگر، کلام وحی به زیبایی زندگی دنیا را به تصویر می‌کشد: ﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ

وَالْأَوْلَادِ ...» (الحدید: ۲۰). در حدیث نیز آمده که پیامبر (ص) فرمود: «الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ» (الحرّانی، ۱۳۹۳: ۱۰۱). در جای دیگر، در سفارش به حضرت علی (ع) دوستی دنیا را نشانه‌ی شقاوت می‌شمارد و می‌فرماید: «يَا عَلِيُّ أَرْبَعُ خَصَالٍ مِنَ الشَّقَاءِ: حَمْدُ الْعَيْنِ، وَ قَسَاوَةُ الْقَلْبِ وَ بَعْدُ الْأَمَلِ وَ حُبُّ الدُّنْيَا» (همان: ۳۳)؛ مضافاً دو بیت اول نیز توضیح این حدیث پیامبر (ص) است: «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ»^۲ (پاینده، ۱۳۷۴: ۴۳۷).

آرزوهای دراز و دست‌نیافتنی

آرزو داشتن بر معیار عقل و شریعت و امید دستیابی به اهداف مطلوب و شایسته‌ی زندگی امری پسندیده است و مورد تأکید معارف دین می‌باشد، ولی رویکرد انتظار به آنچه ناممکن است و یا هدفی بر آن مترتب نیست و تنها کسب منافع مادی و دنیوی است، نه تنها پسندیده نیست، بلکه از آن نهی شده است. شاعر در گفتارش به این نکته واقف است و چنین می‌گوید:

آرزوی آنچه مقدور تو نیست   در دلت گر جا نمود از ابلهی است

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۰۵)

آرزو بر خود مکن دور و دراز   کن قناعت دور دار از نفس آز

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۹)

آرزوهای جهان باشد چو باد   باد را هرگز نشاید اعتماد

(همان: ۱۶۴)

آرزوها را کنید از دل برون   تا شود ایمان شما را رهنمون

پیامبر اسلام (ص) در حدیثی زیبا نسبت به این امر هشدار می‌دهد: «إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي الْهُوَى وَ طُولُ الْأَمَلِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۰: ۹۰).

قرآن نیز خطاب به پیامبر در رویارویی با کفار می‌فرماید: «ذَرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يُلْهِمُهُمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ» (حجر: ۳).

۱. ای علی چهار خصلت نشانه بدبختی است: خشکی چشم، سنگدلی، آرزوی دراز و دوستی دنیا.

۲. دوستی دنیا و دلبستگی به آن، سرآمد هر گناهی است.

نادانی و عدم آگاهی و علم

علم و خرد چراغ فروزان زندگی و هدایت به سوی معرفت و کمال است و علما همچون ستارگان در آسمان اند که مردم به وسیله‌ی آن‌ها در تاریکی‌های سرگردانی هدایت می‌شوند و اگر نباشند در کوره راه جهل اسیر می‌گردند. شاعر این مضمون را به خوبی در گفتارش تبیین می‌سازد:

هر چه با نادانی است و شور و شر	عمر نبود رفته از دست هدر
عمر با علم است و دین و معرفت	عُمر نبود چون نداری این صفت
آدم بی علم و دانش مرده است	عاقش از زندگان نشمرده است
مرده کور است و کر است و گنگ و لال	تو شریک مرگانی در حضال

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۰۲-۱۰۳)

این ابیات ناظر به این حدیث شریف نبوی است که: «طَالِبُ الْعِلْمِ بَيْنَ الْجَهْلِ كَالْحَيِّ بَيْنَ الْأَمْوَاتِ» (پاینده، ۱۳۷۴: ۵۵۵). نفسِ علم و دانش و تأثیر آن بر روابط اجتماعی و فرهنگی به‌ویژه تعالی معرفت جامعه بر کسی پوشیده نیست و در مقابل آن ناآگاهی و جهالت به دلیل تأثیرات مخرب آن بر انحراف انسان‌ها و نسل‌ها و بی‌هویت کردن آن‌ها از حوزه‌ی معرفت و انسانیت قابل تأمل است. پیامبر اسلام در سفارشات خود به امت در حکمت‌هایی ارزشمند جایگاه علم و دانش و ناپسند بودن جهل را این گونه توصیف می‌کند: «بِالْعِلْمِ يُطَاعُ اللَّهُ وَ يُعْبَدُ وَ بِالْعِلْمِ يُعْرَفُ اللَّهُ وَ يُوَحَّدُ وَ بِهِ تُوَصَّلُ الْأَرْحَامُ وَ يُعْرَفُ الْحَلَالُ وَ الْحَرَامُ وَ الْعِلْمُ إِمَامُ الْعَقْلِ... وَ (صفه الجاهل) أَنْ يَظْلَمَ مَنْ خَالَطَهُ وَ يَتَعَدَّى عَلَى مَنْ هُوَ دُونَهُ وَ يَتَطَاوَلَ عَلَى مَنْ هُوَ فَوْقَهُ، كَلَامُهُ بِغَيْرِ تَدْبِيرٍ، أَنْ تَكَلَّمَ أَتَمَّ وَ أَنْ سَكَتَ سَهًا وَ أَنْ رَأَى فَضِيلَةً أَعْرَضَ وَ...» (الحرّانی، ۱۳۹۳: ۶۰-۶۱). به واسطه علم خداوند اطاعت و عبادت می‌شود و موجب شناخت و یگانگی او می‌گردد. ارتباط خویشاوندی را حفظ می‌کند و حلال و حرام را می‌شناسد و علم پیشوای عقل است و از صفات جاهل این است که با هر کس همنشینی شود، ستم می‌کند و به افراد پائین تر از خود تجاوز می‌نماید و نسبت به مافوق خود گستاخی روا می‌دارد سخن می‌گوید بدون اینکه بیندیشد و اگر صحبت کند گناه می‌کند. اگر سکوت کند غافل می‌گردد و اگر فضیلتی ببیند، روی بر می‌گرداند.

خشم و حسادت و لجاجت

آیتی در بخشی از منظومه‌ی مدرسه‌ الحکمه با عنوان حکم بلوهر بسیاری از ناپسندیده‌های اخلاقی را بر می‌شمارد و در قالب حکمت، مخاطبانش را اندرز می‌دهد:

دشمنانت را شمارم ایسند	حرص و خشم و شهوت و حقد و حسد
در حسد جاننا فساد نیت است	بدگمانت دل ز لطف حضرتست
بغض مردم آورد در سینه‌ات	در دل مردم بکار د کینه‌ات
حقد را آتش چو شد افروخته	خانمان‌ها را ز سطوت سوخته
در لجاجت دشمنی بالا رود	دیگ در جوش آید و غوغا رود
چون لجاجی کرد خود مقهور شد	قطع جهت آمدش محصور شد

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۱۸)

آنچه در این ابیات طرح شده، به نوعی حکایت از امراض اخلاقی دارد که گاه انسان به دلیل عدم شناخت و غفلت دچار آن می‌گردد و اگر با داروی ایمان و تقوا مداوا نشود، به همه‌ی جامعه تسری پیدا می‌کند. در قرآن و حدیث در این موضوع به تفصیل به سخن رفته است. امیر مؤمنان می‌فرماید: «الْعَصَبُ يُفْسِدُ الْأَلْبَابَ وَ يَبْعِدُ عَنِ الصَّوَابِ» (فرید، ۱۳۶۶: ۱۴۴). پیامبر نیز حسدورزی را از بزرگ‌ترین گناهان شمرده و می‌فرماید: «أَعْظَمُ الذُّنُوبِ عِنْدَ اللَّهِ الْحَسَدُ» (ثعالبی، ۱۴۱۴: ۱۰۶). در سوره‌ی فلق نیز آمده است: «وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ» (فلق: ۵). حسود کمترین لذت را از زندگی می‌برد. لجاجت نیز سبب برافروخته شدن آتش انتقام و دشمنی گشته و عواقب ناخوشایندی را رقم می‌زند.

ریا، دروغ و عهدشکنی

شاعر در ادامه‌ی بر شمردن امراض قلبی و صفات ناپسند اخلاقی، ریا را بیماری پنهان ذکر می‌کند:

باز پرسیدن که پنهان‌تر چه بود	کش نفهمد آدمی در وقت زود
گفت شر دشمنی کارد ریا	می‌فریبد خلق را آن بی‌حیا

ظاهر او نوش و باطن نیش هست   باطن او گرگ و ظاهر میش است

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۲)

ریا شرک خفی است و سرچشمه‌ی آن هوای نفس است و بسیاری از مردم در همین وادی هلاک می‌شوند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «فَاتَّقُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الرِّيَاءَ فَإِنَّهُ شِرْكٌ بِاللَّهِ» (مجلسی، ج ۶۹: ۲۸۱؛ فرید، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۳۳). قرآن در آیات متعدد دروغ‌گویی را مذمت نموده و دروغگو را از جرگه‌ی ایمان خارج می‌داند و می‌فرماید: «إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ» (نحل: ۱۰۵). آیتی در این باب گوید:

گفت خائن‌تر مجوی ای با فروغ   از لسان آنکه می‌گوید دروغ
هم خیانت با خدا می‌آورد   هم خیانت با خود و عوضش درد
هم خیانت می‌کند با بندگان   خود نه نبینی چون خیانات زبان

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۱)

عهدشکنی و عدم وفاداری به پیمان نیز در فرهنگ اسلامی نکوهش شده، شاعر در این خصوص آورده: باز پرسیدش در اصناف فجور   چیست افحش کآید از شخص جسور
گفت بستن عهد و پیمان با خدا   باز بشکستن نیاوردن حیا

(آیتی، ۱۳۳۷: ۱۲۱)

قرآن در این زمینه به صراحت می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (انفال: ۲۷). در متون ادبی نیز به این موضوع تحت عنوان «انجاز الوعد» توجه شده و آن را واجب دانسته‌اند: «الْوَعْدُ نَافِلَةٌ وَ الْإِنْجَازُ فَرِيضَةٌ» همین‌طور ابن معتر، از ادبا و ناقدان بزرگ دوره‌ی عباسی (۲۹۶ق/۹۰۸م) گفته است: «الْوَعْدُ سَحَابٌ وَ الْإِنْجَازُ مَطَرُهُ» (ثعالبی، ۱۳۸۱: ۴۱۸).

آنچه در باب نکوهیده‌های اخلاقی ذکر شد، نمونه‌هایی از مسائل مختلف مربوط به این موضوع است و شاعر در این دفتر سعی نموده مجموعه‌ای از عیوب اخلاقی را به عنوان ابتلائات انسان در چرخه‌ی زندگی دنیا و اندرز حکیمانه ذکر نماید که در این مجال فرصت بیان همه‌ی آنها، به جهت طولانی شدن مقاله، نیست.

نتیجه‌گیری

فقیه بزرگ و عالم سخنور، شیخ محمدحسین آیتی، از زمره شعرای شیرین‌سخن و خوش‌قریحه بیرجندی است که عمر گرانمایه را در راه خدمت به ساحت علم و فقاہت و وعظ و خطابت گذراند و آثاری ارزشمند در زمینه‌های مختلف علمی، ادبی و تاریخی به یادگار گذاشت. مقامات الأبرار از زیباترین تألیفات این بزرگ‌مرد است که در قالب مثنوی روان و مشتمل بر پنج دفتر در موضوعات اعتقادی و حکمی به رشته نظم در آمده است. دفتر دوم این کتاب که شرح داستان کهن «یوزاسف و بلوهر» است و عنوان مدرسه الحکمه نام گرفته، مجموعه‌ای از حکمت‌های ارزنده و درس‌هایی رهگشا در مسیر زندگی است که براساس مفاهیم آیات و احادیث شریفه تدوین یافته است که در این پژوهش در دو قسمت لفظ و معنا بدان پرداخته شده و برجسته‌ترین موضوعات مربوط به هر قسمت در ذیل آن آمده است. در انجام این امر ۲۸۵۰ بیت این دفتر مورد مطالعه و واریسی قرار گرفته و مطابق پرسش‌های پژوهش و هدف آن، موارد خواسته شده استخراج شده است. نتایج نشان می‌دهد که این دانشمند فرهیخته با آگاهی و اشراف کامل بر قرآن و حوزه‌ی حدیث و بصیرت بر مفاهیم و مضامین کتاب وحی توانسته است تا آنجا که مقدور بوده، بنا به اقتضای سخن، برخی واژگان کلیدی قرآن و یا بخشی از آیه و حدیث را با هنرمندی و درایت در ابیات جای دهد که برابر نمودار شماره‌ی ۱، بسامد لفظی آن‌ها تقریباً میزان ۵۰٪ از مجموع ابیات را در بر می‌گیرد. در قسمت دوم که موضوع معنا و محتوا است، شاعر بیشترین بسامد را، در مقایسه با قسمت اول، از مضامین قرآنی و حدیثی در ابیات گنجانده است. بدین بیان که ۷۹٪ ابیات در موضوعات مختلف اخلاقی و تربیتی، آمیخته به معانی و محتوای قرآن است و می‌توان نتیجه گرفت که ذوق ادبی و تسلط شاعر بر فضای لفظ و معنای قرآن و احادیث، سبب شده، مجموعه‌ای مفید و گرانبها به عنوان حکمت‌های زندگی فراهم گردد که به لحاظ علمی و ادبی و برآیند تربیتی و فرهنگی آن بی‌نظیر است و الصاق عنوان مدرسه‌الحکمه بر این دفتر زیبنده می‌باشد.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۶۷). (ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای). تهران: بنیاد نشر قرآن.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۳۷). *مقامات الأبرار*. تهران: چاپخانه دولتی ایران.
- _____ (۱۳۷۱). *بهارستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- _____ (۱۳۷۹). *دُرّ غلطان*. بی‌جا.
- ابن شعبه الحرّانی، ابو محمد الحسن (۱۳۹۳). *تحف العقول عن آل رسول (ص)* (ترجمه‌ی علی اکبر میرزایی). قم: آثار دانشوران.
- علی بن ابی طالب (۱۳۵۱). *نهج‌البلاغه* (شرح و ترجمه سید علینقی فیض‌الإسلام). تهران: بی‌نا.
- _____ (۱۳۷۹). *نهج‌البلاغه* (ترجمه محمد دشتی). تهران: انتشارات علامه.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۷۴). *نهج‌الفصاحه*. تهران: جاویدان.
- ثعالبی، ابومنصور (۱۳۸۱). *التمثیل و المحاضره* (تحقیق عبد الفتاح الحلو). القاهرة: الدار العربیه للكتاب.
- _____ (۱۸۹۲). *اللطائف و الظرائف*. (قدّم له و أعدّ فهارسه عبدالرحیم یوسف الجمل). القاهرة: جامعه القاهرة.
- خسروی، هادی و همکاران (۱۳۹۲). «تأثیر قرآن و حدیث در دیوان دُرّ غلطان». *مجله مطالعات فرهنگی خراسان جنوبی*، ۷ (۳)، ۷-۳۴.
- زنگویی، حسین (۱۳۸۸). *شاعران قهستان*. چ ۲. تهران: نشر روزگار.
- زهادت، عبدالمجید (۱۳۸۶). *سیمای پیامبر اکرم در نهج‌البلاغه*. چ ۳. قم: بوستان کتاب.
- علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۰). *تاریخ برگزیدگان و مشاهیر بیرجند*. چ ۲. تهران: فکر بکر.
- فرید، مرتضی (۱۳۶۶). *الحدیث*. چ ۲. چ ۴. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۳۶۹). *أخلاق حسنه* (ترجمه محمدباقر ساعدی). چ ۱۰. تهران: پیام آزادی.
- کلینی، یعقوب بن اسحاق (۱۳۶۴). *اصول کافی* (ترجمه و شرح سید هاشم رسولی محلاتی و سید جواد مصطفوی). چ ۴. تهران: انتشارات علمیه، اسلامی.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. الطبعة الثالثة. بيروت:

دار حياء التراث العربی.

میرزایی، علی اکبر (۱۳۹۰). ترجمه و شرح نهج الفصاحه. چ ۵. قم: صالحان.

